

11

БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ХАРКІВ

1971

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

**БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО
ТА
БІБЛІОГРАФІЯ**

МІЖВІДОМЧИЙ
РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
ЗБІРНИК

ВИПУСК 11

Редакційно-видавничий відділ
Книжкової палати УРСР
Харків — 1971

Бібліотечне обслуговування населення сільських місцевостей України в дожовтневий період

Царське самодержавство й реакційне дворянство намагалися затримати інтелектуальний розвиток трудящих, приректи їх на темряву та неучтво. В статті «До питання про політику Міністерства народної освіти» В. І. Ленін писав: «Поліцейський розшук, поліцейська сваволя, поліцейські *перешкоди* освіті народу взагалі і робітників особливо, поліцейське руйнування того, що робить сам народ для своєї освіти, — ось до чого зводиться *вся* діяльність міністерства...»¹. Поліцейська сваволя панувала і в бібліотечній справі. Викриваючи політику царизму, В. І. Ленін підкреслював, що вона зводилася до встановлення самих різноманітних правил, «...обговорюваних і вироблюваних десятком чиновницьких комісій, що вигадують сотні формальностей і обмежень для користування книгами...»².

Ця політика провадилася і по відношенню до бібліотечної справи на Україні. Крім того, вона зазнавала жорстокого гніту реакційної національної політики самодержавства. Ще в травні 1863 р. царський міністр Валуєв підписав циркуляр, яким заборонялося видавати для народу книги українською мовою³. В 1866 р. була надрукована спеціальна інструкція, яка вимагала попередньої цензури для всієї української преси. Репресії уряду проти української літератури мали тяжкі наслідки і для народних бібліотек, оскільки комплектування книжкових фондів українськими виданнями і їх поширення були надзвичайно утруднені і навіть неможливі.

Ідеологи ліберально-буржуазного руху, який виник після реформи 1861 р., М. Грушевський, В. Антонович, С. Єфремов та інші намагалися довести, нібито український народ не має ні своєї буржуазії, ні пролетаріату, тому розвиток культури відбувається «єдиним потоком», без боротьби і суперечностей. Такі «теорії» їм були потрібні для того, щоб приховати гостроту класових протиріч.

¹ Ленін В. І. Твори, т. 19, с. 116.

² Там же, с. 240.

³ Історія Української РСР, т. 1., К., 1953, с. 521.

В. І. Ленін вів нещадну боротьбу проти буржуазно-націоналістичної теорії безкласовості буржуазної нації, теорії «єдиного потоку» в розвитку культури.

В статті «Критичні замітки з національного питання» В. І. Ленін писав: «В кожній національній культурі є, хоча б нерозвинені, елементи демократичної і соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну. Але в кожній нації є також культура буржуазна (а здебільшого ще чорносотенна і клерикальна) — притому не у вигляді тільки «елементів», а у вигляді пануючої культури»¹.

Українська культура також не була єдиною, в ній існувало дві культури: культура, підпорядкована ідеї експлуатації народу, і культура, яка відбивала ідею боротьби за соціальне і національне визволення. Так само як і в Росії, на Україні намітилося два напрямки у бібліотечній справі: один з них відбивав реакційну політику самодержавства, яку підтримували поміщики і буржуазія, другий — намагання допомогти народу оволодіти знаннями, зробити бібліотеки доступними для демократичних верств населення міста і сільських місцевостей.

В радянській бібліотекознавчій літературі немає єдиної думки щодо часу появи бібліотек на селі, автори називають різні роки їх створення. Так, А. А. Громова твердить, що ідея відкриття бібліотек на селі визріла наприкінці 80-х — початку 90-х років XIX ст.² Цей погляд поділяє Б. В. Банк. В опублікованій ним монографії «Изучение читателей в России (XIX в.)» говориться, що нова категорія бібліотек, призначених для обслуговування простолюду міста, почала відкриватися з другої половини 80-х років, а потім іноді й на селі³. Проте деяким спеціалістам внаслідок ретельного вивчення цього питання вдалося встановити, що в окремих селах Росії бібліотеки, які обслуговували селян, з'явилися ще у 50-х рр. XIX ст.⁴ Цей висновок, підтверджуваний численними прикладами, слід вважати правильним. Що стосується України, то тут бібліотеки у сільській місцевості з'явилися лише у пореформний період, коли внаслідок падіння кріпосного права почала розвиватися нова суспільно-економічна формація — капіталізм. Розвиток капіталізму на Україні так само, як і в Росії, супроводився піднесенням громадського руху, розвитком демократичної культури, посиленням потягу народних мас до знань. Все це викликало

¹ Ленін В. І. Твори, т. 20, с. 8.

² Громова А. А. Методические указания и материалы к курсу «История библиотечного дела в СССР». Л., 1959, с. 47.

³ Банк Б. В. Изучение читателей в России (XIX в.). М., 1969, с. 123.

⁴ Фенелонов Е. А. Проблема библиотечного обслуживания сельского населения РСФСР. М., 1964; В. В. Серов. Развитие библиотечного дела в советской деревне. — «Уч. зап.» (МГБИ), вып. 3, М., 1958, с. 15.

зростання потреби суспільства в книгах, створило певні передумови для розвитку народних бібліотек.

Створенням народних бібліотек і читалень займались головним чином буржуазія і ліберальні поміщики, які намагалися навчити грамоті робітників і селян, дати їм елементарні знання з тим, щоб з найбільшою користю використати їх у справі піднесення капіталістичного промислового і сільськогосподарського виробництва. Зацікавленість буржуазії у створенні бібліотек була викликана також її намаганням здійснювати через ці заклади виховання трудящих у дусі буржуазної ідеології.

Помітна роль в організації загальнодоступних бібліотек для народу належала таким установам буржуазії, як губернські і повітові земства, створеним в 1864 р. в період проведення царським урядом буржуазних реформ. З 1865 по 1875 рр. вони були запроваджені в 33 губерніях Росії, в тому числі на Лівобережній і Південній Україні. В правобережних губерніях земства були запроваджені в 1911 р. Цим фактом у значній мірі пояснюється те, що у правобережних губерніях розвиток бібліотек в сільській місцевості помітно відставав від інших губерній України.

Діяльність по організації бібліотечного обслуговування сільського населення почалася із створення бібліотек при земських школах, які повинні були розповсюджувати книги серед дорослих селян.

Для організації і утримання бібліотек при школах окремими губернськими і повітовими земствами (Катеринославським, Полтавським, Херсонським, Мелітопольським) були виділені спеціальні кошти.

Помітний вплив на розвиток земських шкіл на Україні і організацію ними роботи з книгою серед селян сприяла діяльність талановитого педагога і громадського діяча М. О. Корфа. Будучи головою училищної ради у місті Олександрівському (нині Запоріжжя) Катеринославської губернії, Корф домігся організації земських шкіл, створення бібліотек при них і доступності їх селянам. Він вважав, що бібліотека і школа «нерозривно зв'язані» і «однаково благодотворні»¹. Нині було висунуто положення про те, що діяльність земських шкіл і їх робота з книгою повинні пов'язуватися «з практичним життям селян». Але під «практичним життям» він вбачав потребу селян набувати знання, необхідні для «розвитку людяності», «правил християнської моральності» і деякого поліпшення свого важкого становища². Таким чином, в оцінці ролі книги і бібліотеки виявилася помилковість і буржуазна обмеженість поглядів Корфа — типового представника ліберально-буржуазної інтелігенції, що обмежувало цінність його починань в організації роботи з книгою серед населення. Але в

¹ Корф Н. А. Бердянський учительський съезд. — «Неделя», 1883, № 29.

² Корф Н. А. Наши педагогические вопросы. М., 1881, с. 144—203.

цілому діяльність Корфа сприяла розвитку пришкільних бібліотек і організації ними роботи серед дорослих селян.

Протягом 70-х — початку 90-х років ця група бібліотек у сільській місцевості України набула досить широкого розповсюдження. Так, в Херсонській губернії було створено 182 пришкільні бібліотеки, у Харківській — 233 тощо.

Але бібліотеки земських шкіл були підпорядковані загальним правилам про шкільні бібліотеки Міністерства народної освіти, тому комплектування їх здійснювалося у відповідності до програм навчання. Внаслідок цього добір книжкових фондів, де переважне місце посідали монархічні та релігійні видання, книжки, рекомендовані урядом для учнівських бібліотек, був далекий від справжніх інтересів народу. Він аж ніяк не задовольняв потреби дорослих селян у книгах.

В середині 90-х років XIX ст. земські установи значно посилили увагу до питань бібліотечної справи і позашкільної освіти дорослих. В цей період поряд із пришкільними бібліотеками земства почали створювати самостійні сільські бібліотеки. Одна з причин, яка примушувала буржуазні органи самоврядування активізувати свою діяльність у галузі позашкільної освіти, полягала в тому, що в середині 90-х років XIX ст. у зв'язку із вступом Росії у вищу фазу свого економічного розвитку — імперіалізм, надзвичайно загострилися всі протиріччя капіталістичного суспільства, посилювався робітничий рух і громадське піднесення на селі. Щоб відвернути народні маси від революційної боротьби, буржуазія намагалася використати всі засоби ідейного впливу на трудящих, в тому числі бібліотеки.

Багато губернських і повітових земських установ України створили фонди, призначені для організації нових сільських народних бібліотек і поповнення існуючих. Так, Харківським губернським земством в 1897 р. на відкриття сільських народних бібліотек було відпущено 4300 крб., в 1898 р. — 10 000 крб.¹ На кошти, асигновані Чернігівським губернським земством, на початку 900-х рр. було влаштовано 247 сільських бібліотек².

Мелітопольське повітове земство в 1896 р. асигнувало 4000 крб. для відкриття 70-ти сільських бібліотек³. У створенні народних бібліотек, призначених для обслуговування селян брали участь буржуазні освітні комітети і товариства. Незважаючи на загальну ліберально-буржуазну спрямованість діяльності цих товариств, вона мала прогресивний характер, оскільки сприяла розповсю-

¹ Абрамов Я. Хроника народных библиотек. — «Русская школа», 1898, № 2, с. 291.

² Там же, 1903, № 12, с. 44.

³ Отчет Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1896 год. Х., 1897, с. 75.

дженню знань серед демократичних верств населення, відкриттю шкіл, бібліотек і читалень.

Створенню загальнодоступних бібліотек у селах України сприяли Московський і Петербурзький комітети грамотності. Так, протягом 1891—1893 рр. бібліотечною комісією Московського комітету в різні місця країни були розіслані книги для 230-ти народних бібліотек¹. У деяких селах України завдяки цьому були відкриті народні бібліотеки.

Наслідуючи їх приклад, багато освітніх товариств України розпочали організовувати на селі народні бібліотеки. Серед них слід назвати Катеринославське товариство поширення народної освіти, Київське товариство грамотності, Полтавське товариство сприяння народній освіті, які виникли наприкінці XIX ст.²

Особливо широку відомість набула діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності, заснованого в 1869 р. Його діяльність так само, як Московського і Петербурзького, не виходила за межі, дозволені урядом, суворо регламентувалася статутом, який затверджував губернатор. Але завдяки участі в ньому передових діячів науки і культури, керівників і членів революційних гуртків, вона набула демократичної спрямованості³. Тому цілком природно, що товариство перебувало під постійним наглядом поліції і місцевої губернської адміністрації. В таких важких умовах йому вдалося здійснити чимало корисних починань у справі позашкільної освіти дорослих.

Особливу увагу товариство приділяло поширенню знань серед селян і організації загальнодоступних бібліотек в сільській місцевості Харківської губернії. Надаючи великого значення цьому питанню, товариство організувало спеціальний комітет сільських бібліотек, який проводив свою роботу разом з комітетом по виданню книг народу. В окремих повітах були утворені відділки товариства, які, поряд з іншими культурно-освітніми заходами, здійснювали роботу по організації бібліотек в селах свого повіту. Всього Харківським товариством було засновано 395 сільських бібліотек⁴.

Певну роль в поширенні книг на селі і створенні бібліотек, призначених для обслуговування селян, належало «просвітам» — своєрідним культурно-освітнім організаціям України. Існує думка, що «просвіти» з'явилися лише на початку 900-х рр.⁵. Проте цю

¹ Народная энциклопедия научных и прикладных знаний, т. X. М., 1910, с. 175.

² Там же, с. 178.

³ Фридьєва Н. Я. Бесплатные народные библиотеки в г. Харькове в период первой русской революции. — Уч. зап. (ХГБИ), вып. II. X., 1958, с. 141—162.

⁴ Народные библиотеки Харьковской губернии в 1912 году. Стат. обзор. X., 1914, с. 6.

⁵ Золотоверхий І. Д. Становлення і розвиток української радянської культури (1917—1920 рр.). К., 1961, с. 56.

точку зору не можна визнати правильною. На території нинішньої Радянської України «просвіти» виникли ще в другій половині XIX ст. Так, в 1869 р. була заснована львівська «просвіта»¹ на Галичині, яка у той час знаходилася в складі Австро-угорської монархічної держави. Наприкінці 80-х — початку 90-х рр. функціонувала так звана «Українська просвіта» в Києві, створена членами одного із драгоманівських гуртків². «Просвіта» мала своїм завданням поширювати українські книги на селі. З цією метою члени гуртка розробляли каталог книг для селян. Література добиралася з певною тенденцією, яку можна було назвати «національно-радикальною»³.

Виникнення «просвіт» на початку XX ст. було безпосередньо зв'язане з революційними подіями 1905—1907 рр., під впливом яких на Україні почалося швидке зростання культурних починань. В цей час були засновані «просвіти» у Чернігові, Києві, Одесі та інших містах і навіть містечках. Вони видавали і розповсюджували твори українських письменників, організовували лекції, доповіді, влаштовували концерти і вечори української музики і таким чином сприяли розквіту української культури. Деякі з них створили відносно широку сітку сільських бібліотек і читалень. Так, львівською «просвітою» у селах Галичини було відкрито понад 2000 бібліотек⁴.

Проте відзначаючи позитивне діячів «просвіт», слід підкреслити, що керівництво ними знаходилося в руках українських буржуазних націоналістів і дрібнобуржуазної інтелігенції, які намагалися перетворити «просвіти» у вогнища буржуазного націоналізму. Яскраво виражений націоналістичний характер мала, наприклад, діяльність львівської «просвіти», керівниками якої були члени політичної партії народовців, які захищали українську мову і культуру, але використовували ідеї національно-визвольного руху в інтересах буржуазії. Тому книги і брошури, видані «просвітою» і розповсюджені бібліотеками, навіть за визнанням такого ліберально-буржуазного діяча як М. Драгоманов, були розраховані на обман народу, які не тільки не служили справі освіти, а шкодили їй.

Отже, з наведених вище фактів можна відзначити, що сільські народні бібліотеки своїм виникненням були зобов'язані не державі, а буржуазним громадським установам і культурно-освітнім товариствам, завдяки яким в селах України були створені

¹ Красовський Д. І. До 100-річчя створення товариства «Просвіта». — «Український історичний журнал», 1969, № 12, с. 122—123.

² Свою назву гуртки одержали від імені лідера ліберально-буржуазних діячів М. П. Драгоманова.

³ Берештам-Кістяковська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та на початку 1890-х років. — «За сто літ», кн. III, 1928, с. 220.

⁴ «Українська хата», 1909, № 6, с. 440—445.

сотні народних бібліотек. Але будь-якої системи у відкритті і розміщенні бібліотек не було. Наприкінці XIX—початку XX ст. в Росії зародилася ідея планомірної організації бібліотечної сітки на селі. В деяких губерніях і повітах були зроблені практичні спроби здійснення цієї ідеї. Такий проект був розроблений і частково здійснений В'ятським губернським земством¹. Широко відомою в Росії стала також ідея створення планомірної сітки бібліотек з багатоступневою структурою, яка включала центральні бібліотечні установи. Ця ідея втілювалася в проектах організації бібліотечної сітки, розроблених в Московській, Пермській, Олонецькій та інших губерніях. В них чітко були визначені типи і види бібліотек, призначених для обслуговування сільського населення, кількісні показники розміщення бібліотечної сітки: радіуса діяльності, книгозабезпеченості населення. Питання теорії і практики побудови раціональної сітки бібліотек на селі обговорювалися на I. Всеросійському з'їзді з бібліотечної справи в 1911 р. У прийнятій резолюції з питань про принципи і основи організації бібліотечної справи земськими і міськими органами місцевого самоврядування до системи бібліотечного обслуговування сільського населення пропонувалося включити такі бібліотеки: 1) повітову центральну; 2) районні народні; 3) народні громадські в селах; 4) пересувні або відділення громадських бібліотек для обслуговування жителів невеликих селищ. З'їзд визнав, що всі ці бібліотеки повинні бути в органічному зв'язку поміж собою і розвивати загальну узгоджену діяльність². Створення планомірної сітки бібліотек на селі, централізація і координація їх діяльності — значне досягнення в теорії і практиці бібліотечної справи в дореволюційній Росії.

Одним із перших кроків в цьому напрямку на Україні слід вважати спроби створити невеликі бібліотеки в кожному селищі губернії, зроблені наприкінці 90-х років XIX ст. Комітетом сільських бібліотек Харківського товариства поширення в народі грамотності³. Проект планомірної постановки позашкільної освіти був розроблений Київським губернським земством, згідно з яким, для обслуговування книгою сільського населення намічалася організувати в усіх великих населених пунктах губернії (сільські і районні бібліотеки⁴. Подібні проекти були складені і в інших губерніях України. Незважаючи на те, що пропозиції, які містилися в багатьох з них, мали загальний характер, їх розробка свідчить про розуміння значення планомірності у відкритті і розміщенні

¹ Соколов Н. Н. Сельские общественные библиотеки в Вятской губернии. — «Русское богатство», 1902, № 7, с. 60—78.

² Труды первого Всероссийского съезда по библиотечному делу (1911 г.). Спб., 1912, с. 202—203.

³ Отчет о деятельности Харьковского общества по распространению в народе грамотности за 1896 год. Х., 1898, с. 69.

⁴ «Известия Волынского губернского земства», 1913, № 15—16, с. 18.

бібліотек. Але в умовах царської Росії здійснити ці проекти в повній мірі було неможливо.

Примусове виселення селян-бідняків і середняків на хутори і одруби, яке проводилося на Україні за указом Столипіна від 1906 р., призвело до розкладу селянських господарств, розсереджуванню селян по численних невеликих населених пунктах¹. Цілком природно, що в таких умовах надзвичайно утруднилося створення нормальної сітки бібліотек, наближення їх до населення. Створення бібліотек гальмувалося також через відсутність необхідних коштів. Освітні товариства існували на членські внески, пожертвування та інші випадкові кошти. Вони були неспроможні забезпечити матеріальну основу цієї важливої справи.

Надзвичайно мізерними виявилися кошти, які виділялися на організацію і утримання народних бібліотек земськими установами. Так, наприклад, спільні витрати губернського і повітових земств у Харківській губернії за відомостями 1912 р. становили на одну сільську бібліотеку 138 крб., на одного передплатника — 80 коп.². Щодо держави, то вона не тільки не сприяла громадськості у створенні бібліотек, а навпаки, всіляко обмежувала діяльність буржуазних органів самоврядування. Дуже повчальним прикладом може служити закон «Про обмеженість земського оподаткування», прийнятий урядом на початку 900-х років. Згідно з законом земствам заборонялося збільшувати бюджет на потреби освіти більш ніж на 3% порівняно з попереднім роком³.

Виявом реакційної політики уряду у ставленні до народних бібліотек були «Правила про безплатні народні читальні і про порядок нагляду за ними», видані в травні 1890 р. «Правилами» встановлюється потрійний нагляд за діяльністю народних бібліотек Міністерства внутрішніх справ, Міністерства народної освіти і духовного відомства, а також запроваджується дуже складна система клопотання про відкриття народних бібліотек⁴. За даними 1914 р., на Україні було всього 3153 народні бібліотеки⁵. На 180 сіл припадала в середньому одна бібліотека. У дореволюційному Поділлі (тепер Вінницька і Хмельницька області) з населенням близько 4 млн. чоловік налічувалося лише 15 бібліотек. На території Вінниччини одна бібліотека припадала більше ніж на 280 тис. жителів⁶. До наведених даних треба додати, що

¹ Історія Української РСР. Т. I. К., АН УРСР, 1953, с. 674—680.

² Народные библиотеки Харьковской губернии за 1912 год. Стат. обзор. Х., 1914, с. 71—72.

³ Константинов Н. А., Струминский В. Я. Очерки по истории начального образования в России. М., 1953, с. 198.

⁴ Звягинцев Е. Правовое положение народных библиотек за 50 лет. М., 1916. 54 с.

⁵ Культурное строительство в СССР. М., 1956, с. 12.

⁶ Слуцкий О. Б. Радянське й культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни. К., 1957, с. 188.

переважна більшість народних бібліотек мала незначну кількість читачів. У середньому на одну сільську бібліотеку припадало близько 150-ти читачів — з них 75% становили учні. Характерною особливістю читачького складу дореволюційних народних бібліотек було те, що значну його частину становили чоловіки (близько 75% від загальної кількості читачів). Таким чином, дорослі селяни, особливо жінки, зовсім недостатньо були охоплені бібліотечним обслуговуванням. Причина цього явища полягала не тільки у мізерній кількості бібліотек на селі, а й тому, що величезна більшість селян була неписьменною. За даними перепису 1897 р. серед сільського населення неписьменні становили 84,4%, селянки — 93%.

Незадовільний стан бібліотечного обслуговування населення сільських місцевостей України ілюструють також книжкові фонди народних бібліотек. На жаль, рамки невеликої статті не дозволяють більш докладно висвітлити це питання.

Пошлемося лише на деякі факти. Так, на одну сільську бібліотеку в середньому припадало 600 книжок, більшість яких становила релігійна література та дешеві народні видання, випущені, за словами В. І. Леніна, під лікарським наглядом духовної цензури¹.

Незадовільний стан бібліотечної справи на селі давав змогу представникам різних кіл буржуазної інтелігенції робити висновки про відсутність у селян потягу до знань, до читання книжок. Проте винні були в цьому не селяни, а самодержавство, поміщики і буржуазія, які свідомо прирекали народні маси на неучтво.

БИБЛИОТЕЧНОЕ ОБСЛУЖИВАНИЕ НАСЕЛЕНИЯ СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ УКРАИНЫ В ДОРЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПЕРИОД

Резюме

Статья написана на материалах Украины, но все вопросы библиотечного обслуживания сельского населения Украины рассматриваются в неразрывной связи с развитием библиотечного дела в России.

В статье говорится о предпосылках, обусловивших рост потребности населения в книгах и возникновение общедоступных библиотек на селе.

Значительное место занимает показ деятельности буржуазных органов самоуправления и просветительных обществ Украины в открытии библиотек на селе. Особенно подробно освещается деятельность «просвит» — своеобразных культурно-просветительных организаций Украины. Наряду с положительным действием «просвит» раскрывается буржуазно-националистическая направленность их деятельности.

В статье говорится о попытках создания планомерной сети библиотек на селе, раскрываются причины, которые не позволили в полной мере осуществить эту идею.

¹ Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 23, с. 294.